

arsenalul cercetătorului italian fiind deosebit de bogat nu numai în privința bibliografiei consultate dar mai ales în cunoașterea profundă a realităților de multe ori dificil de înțeles ale antichității clasice. Relațiile dintre greci și neamurile non-grecești, fiind analizate mai puțin prin prisma arheologului ci mai ales prin prisma filologului.

Am subliniat importanța acestor studii mai ales datorită temelor abordate, modernitatea acestora, discursul concis-actual abordat în expunere precum și excelența prezentare grafică fac din volum un foarte util instrument de lucru pentru cercetătorul realităților lumii clasice dar și un model de urmat în cercetarea acestora.

de Călin Ghemiș

A.F. Harding – European Societies in the Bronze Age,
Cambridge University Press, Cambridge, 2000, (XVIII+552 p., 134 fig.,
10 tab.)

În cele ce urmează vom prezenta succint o importantă apariție editorială, care se impune atât prin problematică cât și prin spațiul tratate în lucrare. Ea constituie ultima lucrare a profesorului Anthony Harding (Durham), și într-un fel este o completare a mai vechii lucrări de sinteză privind bronzul european la care a colaborat cu J. M. Coles (*The Bronze Age in Europe*, London 1979).

Deși în noua sa lucrare, A. Harding nu are de gând să analizeze manifestările epocii bronzului din Europa din punct de vedere cronologic, cultural sau geografic – cartea reprezentând o analiză a diferitelor aspecte ale epocii bronzului pe o tematică de bază, din perspectiva vieții cotidiene – cartea conține numeroase trimiteri și considerații privind manifestările epocii bronzului de pe teritoriul României.

După o scurtă prezentare a perioadei cercetate și a autorului (p. I–VII), urmează lista figurilor (p. VIII–XII) care cuprinde diferite planuri de așezări, locuințe și necropole, diagrame și grafice, prezentări de materiale – majoritatea fiind reproduse după alți autori – numeroase reconstituiri de monumente, așezări, etc. Lista tabelelor cuprinse în text (p. XIII) este plasată înainte de prefață (p. XIV–XVIII), loc în care recunoaște originea prezentei lucrări în lucrarea amintită anterior (*The Bronze Age in Europe*). Deși recunoaște limitele vechii publicații, autorul nu a dorit o reactualizare a acesteia, ci mai degrabă prezentarea unor alte aspecte ce țin de manifestările epocii bronzului. În încercarea de a acoperi întregul spațiu european, autorul – fără un scop anume – a acordat mai multă atenție unor zone (Scandinavia, Marea Britanie, Europa Centrală). Pe măsură ce trimiterile se fac mai înspre estul continentului, informațiile sunt tot mai vagi și lacunare. Spațiul egeean nu este discutat, autorul

vorbind de diferențe radicale privind manifestările epocii bronzului din această arie, care îl apropie mai mult de spațiul Orientului Apropiat și Anatolia.

Volumul este structurat pe patrusprezece capitole, fiecare dintre acesta abordând diferite aspecte privind o temă de bază, și încheiate cu un subcapitol de concluzii, sau sinteză. În *Introducere* (p. 1–21), autorul face o ilustrare a *Epocii bronzului și cercetătorii ei* (p. 6–9) și a diferitelor sisteme de periodizare: *Cronologia relativă* (p. 9–14) – unde prezintă sistemele propuse de P. Reinecke (p. 10) și O. Montelius (p. 11–14). Tot aici dedică un subcapitol *Cronologiei absolute* (p. 14–19), subliniind importanța acesteia în plasarea cât mai exactă a diferitelor manifestări în cadrul epocii bronzului.

Cel de-al doilea capitol analizează *locuința și așezările* (p. 22–72). Principalele topice ale capitolului sunt dedicate *Locuinței* (p. 24–28) și ceea ce simbolizează aceasta, *Locuințelor circulare* (p. 28–38) – cu referire la spațiul britanic, italic și al Siciliei, *Locuințelor rectangulare* (p. 38–48) – unde discută despre locuințele din tell-uri și cele din Scandinavia, Olanda și Franța. O altă temă – care aproape nu are legătură nici cu capitolul și nici cu structura lucrării – constituie o prezentare a *Europei Centrale în bronzul târziu* (p. 48–53). Revenind la subiectul capitolului, autorul prezintă și diferite locuri în *Peșteri* (p. 54). În cadrul secțiunii privind *Așezările* (p. 55–71), sunt prezentate diferite așezări ale epocii și face o analiză a interdependenței dintre așezări și mediul înconjurător. Într-un spațiu distinct este discutată și *Apariția urbanismului* (p. 71).

Următorul capitol, care privește *Înmormântarea* (p. 73–123), prezintă diferite *Tipuri de necropole și morminte* (p. 75–76), *Înmormântări plane* (p. 76–84), *Tumuli* (p. 84–85), ca apoi să facă o prezentare legată de aceste aspecte funerare din punct de vedere geografic: *Nord-vestul Europei* (p. 85–92), *Franța, Olanda, Belgia și Luxemburg* (p. 92–95), *Europa centrală* (p. 97–100) și *Balceni* (p. 100–103). *Înmormântările în sicrie* (p. 103–105) sunt privite distinct, la fel ca și subcapitol referitor la spațiul scandinav, *Bărcile și moartea* (p. 105–111). Separat sunt analizate și comparate diferite probleme ce țin de *Inhumație și incinerație* (p. 111–114). Tot în cadrul acestui capitol sunt discutate și aspecte și posibile interpretări legate de *Îngrădiri de morminte* (p. 117–118). Interesant și demn de atras atenția este partea dedicată *Altor tratamente speciale ale morților* (p. 118–121), ca de altfel și *Mormintelor prădate* (p. 121–122).

Un alt aspect tratat este *Economia domestică* (p. 124–163), axat pe agricultură și producția de hrană, subiect structurat pe următoarele teme: *Artefacte* (p. 124–133), *Plante și animale* (p. 133–150), *Terenuri* (p. 150–163).

Capitolul *Transport și contacte* (p. 164–196) conține subiecte precum *Transportul pe uscat* (p. 164–177), unde analiza harnașamentului și a importanței calului, sau animale de tracțiune ori vehicularea bunurilor în spațiu ocupă o importanță deosebită. Un alt subcapitol, complementar primului îl constituie *Transportul pe apă* (p. 177–185). Aici de o atenție mare se bucură spațiul scandinav.

Al șaselea capitol, *Metale* (p. 197–241) are în vedere teme precum: *Apariția naturală a metalelor* (p. 197–206), *De la minereu la metal* (p. 206–218), *Lingouri* (218), *Decorare și finisare* (p. 226–228), *Situri specializate în prelucrarea metalelor* (p. 232–234) și *Organizarea producției de metal* (p. 234–240). În

încheierea acestei secțiuni a volumului este plasat un *Epilog: trecerea la prelucrarea fierului* (p. 240–241).

Tratate distinct sunt *Alte meșteșuguri* (p. 242–270). Autorul insistă aici asupra producției de *Ceramică* (p. 242–243), *Prelucrarea lemnului* (p. 243–249), *Producerea de sare* (p. 249–254), *Textile și alte materiale* (p. 254–261), *Sticlă și faianță* (p. 265–269).

Războiul (p. 271–307) este un alt aspect al epocii bronzului tratat în această lucrare. Sunt tratate subiecte ca: *Războiul în societățile tribale și centrele de putere* (p. 273–275), *Arme și armuri* (p. 275–285), *Armament defensiv* (p. 285–291), *Forturi și fortificații* (p. 291–306).

De un interes deosebit este capitolul al nouălea, *Religie și ritual* (p. 308–351). Aici autorul și-a propus să analizeze probleme precum: *Locația ritualului* (p. 309–313), *Depuneri rituale în gropi și peșteri* (p. 313–321), *Obiecte de cult și simboluri* (p. 321–326), *Depozite votive* (p. 326–333), *Sacrifici umane, animale și canibalism* (p. 333–335), *Artă în piatră* (p. 335–348), *Magicieni și preoți* (p. 248), *Ceremonial* (p. 348–350), iar subiectul de sinteză al capitolului îl constituie *Natura religiei în epoca bronzului* (p. 350–351).

În cadrul capitolului *Depozite și depunere* (p. 352–368), A. Harding insistă mai ales asupra *Formei fizice a depozitelor* (p. 352–361) și găsirii unor posibile *Explicații ale depozitelor votive* (p. 361–365). Separat este discutat contextul în care au fost găsite aceste depozite (p. 365–368).

Următoarea secțiune a cărții, *Populația* (p. 369–385), are în vedere descrieri ale *Înfățișării* (p. 369–377) omului epocii bronzului și studii privind *Mortalitatea și sănătatea* (p. 377–381), *Estimări de populație și demografie* (p. 381–383) sau *Origini genetice* (p. 383–384).

Pentru a alcătui o imagine cât mai amplă asupra societății epocii bronzului, autorul englez operează și cu probleme de suprastructură în capitolul *Organizarea socială* (p. 386–413). Sunt tratate teme privind *Analogii în etnografie și istorie: tipuri de societăți complexe timpurii* (p. 388–393), *Așezări, administrarea locuinței și a familiei: evidența în așezări* (p. 393–394), *Individul în societate: evidența datelor funerare* (p. 394–404), *Individul în societate: evidența artefactelor* (p. 404–413), subcapitol în care încearcă să demonstreze accesul la diferite activități în funcție de sex.

Lumea epocii bronzului (p. 414–430) discută probleme privind scara la care au interacționat societățile epocii bronzului în Europa: *Difuziune sau evoluție locală* (p. 414–417), *Reproducție și creștere* (p. 417–418), *Modele nucleu – periferie* (p. 418–422), *Teritorii și dimensiuni ale așezărilor* (p. 422–429).

Volumul se încheie cu un *Epilog* (p. 431–435) care sintetizează principalele subiecte ale cărții unde se face o prezentare a *Epocii bronzului și importanța sa în lumea preistorică* (p. 434–435).

Cartea beneficiază de o imensă *Bibliografie* (p. 436–530) – aici fiind necesar de menționat că autorul a indicat în principal aparițiile de după 1979, cele anterioare acestei date fiind incluse în lucrarea *The Bronze Age in Europe* – și de un *Index* (p. 531–552).

Referirile la spațiul românesc sunt destul de numeroase, având în vedere aria mare analizată în lucrare, fapt ce subliniază importanța cunoașterii manifestărilor culturale din această zonă în înțelegerea epocii bronzului la nivel continental. Discutând sistemul cronologic al lui O. Montelius, amintește de importul de piese de metal în perioada I a epocii bronzului nordic, din zona bazinului carpatic în Scandinavia, fără a face trimitere la o anumite localitate sau anumite piese (p. 11). Făcând o trecere în revistă a locuirilor în peșteră, numește și peștera Cauce (jud. Hunedoara), pe baza informației lui S. A. Luca, care are o stratigrafie importantă datorită întinderii sale în timp, asemănătoare cu cea de la Cioclovina (p. 54, nota 129).

În cadrul capitolului referitor la *Economia domestică*, autorul publică o diagramă cu speciile de animale din siturile de la Mândrișca, Bogdănești, Novaci, Pecica, Valea Lupului, Piatra Neamț și Bârlad (p. 137/fig. 4.6). Tot aici, vorbind de nivelele culturii Noua din așezările de la Valea Lupului, Piatra Neamț, Bârlad și Gârbovăț, arată faptul că proporția materialului osteologic indică pe primul loc creșterea vitelor, însă nu într-o cantitate copleșitoare: mai puțin de 50%, un mare aport avândul și ovicaprinele, calul și porcul (p. 141, nota 73).

Analizând *Transportul și contactele* din lumea epocii bronzului european, amintește de modelele de care din lut din bazinul carpatic, și în special de unul provenit din spațiul culturii Wietemberg, fără trimitere bibliografică sau ilustrație (p. 165). Trecând în revistă piesele harnașament face observația că psaliile de os nu au fost descoperite – și foarte probabil nici folosite – mai la vest de vestul României și Ungaria (p. 170). În aceeași secțiune a volumului consideră că bogăția minereurilor din munții Carpați a stat la baza contactelor cu zone îndepărtate a acestei regiuni (p. 189), astfel că se întâlnesc siturile importate în Scandinavia din locuri de producție situate în bazinul carpatic (p. 193). Tot aici se face observația că în condițiile unei bogății de metale din zona Transilvaniei (p. 198), lipsa evidenței directe privind exploatarea metalului, nu înseamnă lipsa prelucrării lui (p. 210). Presupune că munții Metaliferi din vestul Transilvaniei au constituit o sursă majoră de aur în epoca bronzului pentru o mare parte a Europei (p. 199).

Considerațiile privind metalurgia epocii bronzului au în vedere și piesele de aur din bazinul carpatic, în special cele de la Țufalău și Biia – brățări masive și topor cu gaură de înmănușare (p. 229). Vorbind de săbiile de la Apa și Hajdúsámson, decorurile de pe topoarele cu disc și spin și cele două punale de la Kelebia, A. Harding afirmă – destul de hazardat – existența unui singur centru de producție local și probabil a unui singur artist (p. 237). Ilustrând figurine și podoabe din bronz din bazinul carpatic, prezintă două pandantive: unul de la Ciocloaia, iar altul de la Săcuieni – ambele din depozite (p. 273/fig. 11.3). Referitor la săbii, subliniază apariția timpurie a acestui tip de piese în bazinul carpatic (p. 275) și amintește de săbiile de paradă (cele bogat ornamentate) ce au fost descoperite în același spațiu (p. 277).

După ce prezintă statuetele de la Cârna (p. 324 și 325/fig. 9.6–9.12), face o comparație cu statuete similare descoperite în Scandinavia (p. 374) însă subliniază importanța acestora, alături de statuetele descoperite în nordul Iugoslaviei, și poziția

aparte pe care o ocupă acestea în condițiile în care epoca bronzului se caracterizează prin absența figurinelor umane. Acest fapt îl determină să considere că cel puțin forma feminină ocupa un loc important în cadrul riturilor (p. 409). Amintind de depozitele de bronzuri din bazinul carpatic, și dorind să arate semnificația lor, autorul concluzionează pe baza faptului că ele sunt comune acelor arii în care incinerarea a fost practică, că aceste depozite sunt mai degrabă o depunere rituală decât o manifestare a dorinței de ascundere a lor (p. 362).

Alte referințe privind spațiul românesc au în vedere pandantivii de argint ce se găsesc în necropole de la Zimnicea și Oarța de Sus și cele patru topoare de argint din depozitul de la Perșinari (p. 228). Discutând despre exploatarea sării, amintește de Ocna Mureș unde presupune exploatarea acestei resurse încă din bronzul timpuriu, pe baza descoperirilor din apropiere (p. 251–254). În cadrul capitolului referitor la agricultură, informațiile autorului pentru așezările de la Sărata Monteoru, Cârломănești, Oarța de Sus și Celei, se bazează pe datele oferite de M. Cârциumaru în lucrarea sa din 1996, *Paleobotanica* p. 149 sq). În capitolul privind așezările observă frecvența ridicată a locuirilor pe culmea dealurilor sau promontoriu din Transilvania, amintind aici siturile de la Sighișoara–Wietemberg și Otomani (p. 295).

Acest volum, cu toate că însuși autorul este conștient de unele lipsuri, oferă un bun instrument de lucru pentru cercetători epocii bronzului european. Deși nu sunt aduse decât puține informații noi asupra unor situri sau piese, prin faptul că oferă o imagine de ansamblu asupra perioadei cuprinsă între 2000–800 î.Chr., lucrarea dă oportunitatea unei viziuni globale asupra manifestărilor din această epocă. Prin modul de analiză a materialelor și a datelor, lucrarea profesorului A. Harding se înscrie în curentul postprocesualist de analiză arheologică, foarte utilizat în vestul Europei.

de **Gruia Fazecaș**

Kincses Károly, Sándor P. Tibor, *Fotó. Város. Történet,*

Magyar Fotográfiai Múzeum – Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest,
1998, 278 p.

Volumul a apărut ca numărul 12 din seria intitulată *Din istoria fotografiei maghiare*, ce apare sub îngrijirea Muzeului Maghiar al Fotografiei din Kecskemét. Tipărit în condiții grafice cu adevărat excepționale, apariția lui a fost posibilă prin eforturile reunite a două instituții culturale de prestigiu: Muzeul Maghiar al Fotografiei din Kecskemét și Biblioteca *Szabó Ervin* din Budapesta.

Cartea este de fapt un splendid album întocmit cu prilejul aniversării a 125 de ani de la constituirea orașului modern Budapesta (prin unirea celor trei localități până atunci independente din punct de vedere administrativ – Pest, Buda și Óbuda). Aniversarea a prilejuit totodată și organizarea unei expoziții de fotografie documentară pe această temă, la Galeria *Mai Manó* din Budapesta la începutul anului 1999.